

Vi och ”de andra” – Social hållbarhet kopplat till hur vi känner, tänker och agerar i relation till andra djur

Elin Pöllänen, Walter Osika

Elin Pöllänen, forskningsassistent, Karolinska Institutet, kandidat i statsvetenskap,
Lunds universitet och master i folkhälsa, Centre for Health Equity Studies.
E-post: elinpollanen@gmail.com

Walter Osika, MD, PhD, Institutionen för klinisk neurovetenskap & Centrum för
Social Hållbarhet, Karolinska Institutet. E-post: walter.osika@ki.se

Hållbarhetsbegreppet omfattar ekologiska, sociala och ekonomiska aspekter, och hur de är sammanlänkade. Här ligger fokus på vår relation till, och behandling av, (andra) djur och hur kunskap om detta på ett nytt sätt synliggör FNs hållbarhetsmål, och faktorer viktiga för social hållbarhet såsom mångfald, empati och medkänsla. Ett av de mest påtagliga (och avskräckande) exemplen på de inbördes sambanden mellan människor, djur och natur är köttindustrin. Genom att försöka sätta oss in i djurets perspektiv utforskas på ett nytt sätt människans psykologiska och sociala mekanismer som styr våra beteenden, såsom speciesism, karnism och kognitiv dissonans. Vi ser då hur dessa påverkar attityden mot djur såväl som människor klassificerade som ”de andra”, men också att det finns mer hållbara förhållningssätt.

Sustainability involves ecological, social and economic aspects and their mutual interaction. Here the focus is our relationship to, and treatment of, (other) animals and how an expanded understanding can shed new light on UNs' sustainability goals and factors related to social sustainability (e.g. diversity, empathy and compassion). One (daunting) example of the interconnectedness between humans, animals and nature is the meat industry. Acknowledging the animal's perspective confers an exploration of human psychological and social mechanisms that direct behavior, such as speciesism, karnism and cognitive dissonance, that impact the attitude toward animals and humans seen as “the others”. Luckily, such increased awareness does also point at more sustainable approaches regarding how we interact with and treat other animals.

Inledning

Social hållbarhet har lyfts fram av bl.a. Brundtlandkommissionen (1987), som även inkluderar ekologiska och ekonomiska aspekter inom hållbarhet. För att underlätta ett globalt arbete för hållbarhet har FN nyligen tagit fram

uppdaterade definierade hållbarhetsmål (Sustainable development goals, SDG, United Nations 2015). Eftersom flera av dessa SDGs är sammanlänkade behöver de adresseras på ett integrerat sätt (Blomstedt et al. 2018). Intresset för de inbördes sambanden

mellan hållbara ekosystem och människors och djurs hälsa har lett till nya initiativ såsom “One health” (One health initiative, 2012), som syftar till att stimulera tvärvetenskapliga samarbeten avseende alla aspekter av omsorgen för människor, djur och miljö. Man eftersträvar synergieffekter för att utveckla framtidens hälso- och sjukvård, ta fram biomedicinska innovationer, utöka den tvärvetenskapliga kunskapsbasen samt förbättra folkhälsa, medicinsk utbildning och vård.

I denna artikel undersöker vi hur social hållbarhet och faktorer såsom empati, medkänsla, mångfald och tillit är kopplade till vår relation med (andra) djur. Stärks eller undermineras dessa faktorer och vår psykiska och fysiska hälsa, beroende på hur vi förvaltar vår relation med de andra (främst djur)?

Människans konsumtion av kött har skapat de största människoorsakade förändringarna på vår planet, och är enligt vissa forskare det enskilt största hotet mot biologisk mångfald. Djurindustrin är en av de ledande orsakerna till klimatförändringar, land- och vattenföroreningar och skövling av regnskog (Machovina et al. 2015; Stoll-Kleemann & Schmidt, 2016), vilket komprometterar flera SDGs (SDG-mål 12: Hållbar konsumtion och produktion, 13: Bekämpa klimatförändringen, 14: Hav och marina resurser och 15: Ekosystem och biologisk mångfald). En hög köttkonsumtion ökar även risken för dödliga sjukdomar (SDG-mål 3: Hälsa) såsom cancer och hjärt- och kärlsjukdom (Springmann et al. 2016; Machovina et al. 2015).

För att förklara förhållningssätt och

beteenden är det särskilt intressant att se till sociala mekanismer (Stoll-Kleemann & Schmidt, 2016) och vilka sociala och ekologiska konsekvenser vår relation till djuren medför. Detta angreppssätt inkluderar frågor om jämställdhet och inkluderande och trygga samhällen (SDG-mål 5: Jämställdhet, 10: Minskad ojämlikhet och 11: Hållbara städer och samhällen).

Kultur vs. natur

Kultur kan ses som en kombination av vanor, meningssystem och nätverk som institutionaliseras och påverkar vår världsbild, vår identitet, våra normer och hur vi organiserar oss socialt (Pilgrim & Pretty 2010). Hur människans plats i, och relation till, naturen beskrivs är ett resultat av sociala konstruktioner. Människan kan till exempel ses som en del av naturen, eller mer som en härskare över den (Pretty et al. 2009; Pilgrim & Pretty, 2010).

Historiskt fick “natur-kultur-dikotomin” ett allt större genomslag i och med utvecklingen av människocentrerade religioner och jordbrukskulturer. Då människan kunde dominera djur och natur, sågs vi människor som en separat entitet vid sidan av den övriga naturen (Pilgrim & Pretty, 2010; Harari, 2009; Donovan & Adams, 2007). Förmågan att resonera sågs som den egenskap som separerar människor (historiskt sett *vissa* människor) från naturriket. Descartes betraktade djur som automatiska maskiner, och påstod att de inte kunde känna vare sig njutning eller smärta. Under upplysningstiden växte en mekanistisk världsbild fram och förnuft och logik

hyllades, och det blev allt viktigare att ta avstånd från naturen och att kontrastera det rationella tänkandet (tanken) från mer “primitiva känslor” (kroppen) (Nibert, 2013; Joy, 2014; Donovan & Adams, 2007).

Även djur utövar kultur

Kultur sägs härstamma från ordet kultivera (*Nationalencyklopedin*), och förmågan att bruka natur och domesticera djur för mänskliga syften har kopplats till vår arts framgång (Harari, 2009). På senare tid har kulturell mångfald, med olika slags kompetenser, kapaciteter och synsätt, beskrivits som en viktig del av social hållbarhet (Robèrt et al. 2013).

Å andra sidan har utvecklingen av samhällen med fokus på boskapsskötsel historiskt kopplats samman med våld, slaveri, tvångsförflyttning, dödande av vilda djur, svält och spridning av sjukdomar (Nibert, 2013; Harari, 2009). Även idag formar resursanvändning och matproduktion “monocultures of the land, people and mind” (Pilgrim & Pretty, 2010, s. 9) och hotar olika levnadssätt hos människor och djur. Jane Goodall skrev redan 1994:

“...not only genetic diversity is lost, but also cultural diversity — similar to how globalization increasingly destroys the inherited multiplicity of human ways of life. It is already clear that we can never know the true extent of cultural diversity in chimpanzees because so many communities, along with their cultures, are already gone.” (s. 397).

Djur har sällan placerats i den kul-

turella sfären. Definitionen av människan har ofta tagit avstamp ifrån uppfattningen om vad djur *inte* kan. Så när studier på 1960-talet visade att vissa apor använder verktyg, ifrågasattes definitionen av “människa”, men också av “verktyg” (Sommer & Parish, 2010). Möjligen kommer även de nya fynden inom evolutionsbiologi, framför allt gällande våra närmaste släktingar aporna, åter leda till en omprövning av vad som är “mänskligt” (Whiten, 2005; Sommer & Parish, 2010).

Genom att gå bortom natur-kulturdikotomin har forskare utvecklat nya metoder för att studera djur och deras sociala nätverk, och kan exempelvis urskilja olika definierade kulturella beteenden hos olika grupper av samma art, respektive specifika beteenden som utvecklats på olika platser (Sommer & Parish, 2010). Ett (av många) exempel på kultur hos djur är innovationer hos knölvalar, såsom nya typer av matbeteenden eller sångtraditioner, som spridit sig till andra grupper av knölvalar över tid, och över stora avstånd (Allen et al. 2013).

Speciesism

1970 introducerade Richard Ryder vid Oxford University termen speciesism: “en fördom eller attityd...som favoriserar medlemmar av den egna arten gentemot medlemmar av andra arter” (Ricard, 2016). Han konstaterade att speciesismen frodades, trots att forskare sedan Darwin insett att det inte finns någon “magisk” gräns mellan människor och andra djur, ur ett biologiskt perspektiv. Speciesismen innebär också att djur namnges efter den funktion de har för människan, så-

som "kött", "sällskapsdjur" och "försöksdjur". Djur inom produktion ses som ekonomiska råvaror och passiva objekt, och deras subjektiva upplevelser förbises. Synsättet formar en verklighet där människor aktivt sympatiserar, älskar och skapar viktiga band till varandra medan djuren bara är, utan egna intressen och betydelsefulla relationer (Gullone, 2017; Donovan & Adams, 2007).

Speciesismen utgör ett klassificerande och hierarkiskt system som påverkar normer och värderingar, och därmed hur vi organiserar samhället. Historiskt sett har kvinnor, minoritetsgrupper, ursprungsbefolkningar och slavar setts och blivit behandlade som djur. Slavar i exempelvis USA kallades för boskap, märktes och såldes på auktion. Kvinnorna som väntade barn kallades för avelsdjur och barn för "tillväxt" (Nibert, 2013; Gullone, 2017). Utsatta grupper har ansetts ha högre smärttröskel eller reagera enbart på instinkt, vilket rationaliserade övergrepp och en ofta brutal behandling (Joy, 2014).

Speciesism möjliggör ett normaliserande av våld, där djur klumpas ihop till en generaliserad massa. Detta transformerar individer med identitet och specificitet till objekt eller symboler för något annat, t.ex. produktionsenheter eller produkter i livsmedelsindustrin (Donovan & Adams, 2007). På senare tid har det kommit allt fler jämförelser mellan genocide och zoocide, dvs mellan folkmord och massmord på djur.

Iakttagelser av likheterna mellan hur dödslägren fungerade och köttindustrins storskaliga och metodiska organisering av dödande kom först från överlevande från förintelsen eller

från de som mist anhöriga i förintelsen (och inte, som kanske förväntat, från djurrättsförespråkare).

"Jag har hela mitt liv jagats av bilderna från förintelsen, och det råder inget tvivel om att jag drogs till djurrättsfrågor på grund av likheterna jag upplevde mellan det institutionaliserade utnyttjandet av djur och nazisternas folkmord"
(Patterson, 2008).

I båda fallen skedde respektive sker en mental avtrubning hos våldsutövare och en ovilja hos den omgivande befolkningen att vilja veta vad som pågår (Richard, 2016).

Likheterna har också uppmärksammats från arbetare inom köttindustrin. Intressant nog rapporterade Human Rights Watch att dagens amerikanska köttindustri systematiskt även bryter mot mänskliga rättigheter (Blood, sweat and fear, 2005). Ofta är det marginaliserade individer som arbetar på, och bor nära, slakterier, och föroreningar därifrån kan orsaka olika sjukdomstillstånd såsom t.ex. astma, bronkit, missfall och fosterskador samt virus- och bakteriesjukdomar (Joy, 2014), och många slakteriarbetare lider av posttraumatiskt stressyndrom. Medan massdödandet fortsätter och uppgår till över 60 miljarder landlevande och tusentals miljarder marina djur per år förlorar vi "bystanders" vår känslighet och medmänsklighet (Ricard, 2016).

Karnism

Begreppet "karnism" syftar till att synliggöra köttätandets osynliga trosystem. Karnismen innebär en påtag-

ligt inkonsekvent inställning till djur som vi socialiseras in i (Joy, 2014).

Vad skulle du känna om köttbiten på din tallrik plötsligt kom från en katt och inte från en gris? I de länder där husdjur är som populärast består dieten trots detta mestadels av kött (Gullone, 2017). Normer kring kött styrs främst av vår perception av köttet och dess symbolik, vilket beror på var i världen vi befinner oss (Fiddes, 1989; Joy, 2014). Tabu kring vad för kött som får ätas har även identifierats bland djur. Exempelvis så äter schimpanser i en viss del av Nigeria myror, men de äter aldrig termiter, trots att de är mer näringsrika och tillgängliga (Sommer & Parish, 2010).

Karnismens värdesystem tycks stå i direkt kontrast mot de faktorer som beskrivits som viktiga för social hållbarhet, då den bl.a. kräver dissociation istället för medkänsla. För att rättfärdiga köttätande krävs en psykologisk avtrubning som gör att vi förnekar, undviker, neutraliserar och objektiviserar (Joy, 2014; Dowsett et al. 2017). I en experimentell studie av reaktioner på lidande uppvisade personer med vegetarisk kost, i jämförelse med köttätare, mer aktivitet i de delar av hjärnan som är kopplad till empati (Filippi et al. 2010). Personer med en vegetarisk kost verkar ha en världsbild där omvårdnad och empati värderas högt och baseras på altruism (De Backer & Hudders, 2014).

Karnismen, såväl som speciesismen, baseras på att "veta [om våldet] utan att veta" (Joy, 2014, s. 81). De flesta människor vill troligen, precis som i Djurskyddslagstiftningen, att djur "skall behandlas väl och skyddas mot

onödigt lidande och sjukdom" (2§). Ändå har vi en köttproduktion som kan ses som "the most widespread form of cruelty imposed by humans on other species" (Gullone, 2017).

Kognitiv dissonans

"Unlike the laws of physics ... every man-made order is packed with internal contradictions. Cultures are constantly trying to reconcile these contradictions, and this process fuels change"
(Harari, 2009, s. 182).

Kognitiv dissonans verkar förekomma i varje kultur och uppstår när värderingar och beteenden ter sig stå i motsats till varandra, vilket ofta upplevs som frustrerande (Festinger 1957, Harari, 2009). För att lindra detta obehag tar vi till olika strategier; ändra värderingarna, ändra beteende eller ändra synsättet på beteendet så det inte verkar gå emot värderingarna (Kunst & Hohle, 2016; Joy, 2005, 2014; Dowsett et al. 2017). Ett exempel på rationalisering av beetende kan innebära att kött anses komma från djur oförmögna att tänka eller lida. Försvarsmekanismer aktiveras som förnekar information eller nya värderingar som inte passar beteendet (Stoll-Kleemann & Schmidt, 2016).

Men den enskilda individen behöver inte stå för alla försvarsstrategier själv. Den moderna köttindustrin gömmer oftast själva djuret från den slutgiltiga produkten för att öka disassociationen (Dowsett et al. 2017; Gullone, 2017; Joy, 2014). I en experimentell studie av Kunst och Hohle (2016) undersöktes hur köttindustrins strategier att separe-

ra köttprodukterna från sitt ursprung påverkar empati, avsmak och viljan att konsumera kött. Om köttet var mer processat, så ökade dissociationen och den empatiska responsen minskade. T.ex. genom att ta bort huvudet från en grisstek ökade villigheten markant att konsumera köttet. Att inkludera en bild av ett levande djur i kött-reklam hade motsatt effekt, dvs det minskade villigheten att konsumera köttet.

Även språkbruk kan påverka tendensen till kognitiv dissonans. Obehaget kan minska med en semantik som hjälper personer att separera djuret som individ från processen och slutprodukten. Att däremot skriva exempelvis ko istället för nötkött på en meny, ökar avsmak och empati och minskar viljan att konsumera köttet (Joy, 2014; Kunst & Hohle, 2016; Dowsett et al. 2017).

Positiva relationer

“Animals are part of our daily lives whether or not we ‘invite’ (or force) them into ‘our world’. There is no such thing as an ‘our world’ that doesn’t include animals, and our task is to identify appropriate forms of human-animal relations” (Donaldson & Kymlicka, 2013).

Att bevittna grymhet mot djur kan försämra empatiutvecklingen. Barn som plågar djur kan ha andra antisociala störningar, och djurplågeri före 15-års ålder är ett av kriterierna för antisocial personlighetsstörning (tidigare kallat psykopati). Inom psykologisk forskning har fokus främst varit på aspekter av djur-människa relationen där relationen främst tolkats som ett sätt för människan att projicera

känslor och behov (Joy, 2005), men ökad kunskap om djurens positiva påverkan på människans emotionella och kognitiva funktioner har gjort att djur-människa relationen i vissa sammanhang ses som alltmer värdefull. Djur ingår i terapi-sammanhang, så kallad Animal assisted therapy, samt i våldsförebyggande utbildningar för att öka empati och prosocialt beteende hos barn och vuxna (Joy, 2005; Komorosky & O’Neal, 2015).

Närhet till natur och grönområden är en friskfaktor, och att vistas för lite i naturen kan leda till isolering och separation från omgivningen och yttervärlden generellt (van den Bosch & Bird 2018; Arkow et al. 2015, Stenfors, s. 141 i detta nummer). Termer såsom Glenn Albrechts “Solastalgia” beskriver känslan av nostalgi som människor känner för en (ofta omtyckt) miljö som undergår stora förändringar. Människor känner mindre tröst, solace, från omgivningen, och känner smärta, algia, samt orättvisa och maktlöshet. Ökade klimatförändringar tros vara en stor källa till Solastalgia (Albrecht, 2010).

Att ha husdjur kan minska gapet mellan människa och natur, och ett samhälle med djur som tas väl omhand ses som mer tryggt, vänligt och inkluderande och ökar sociala interaktioner och tjänster (Arlow, 2015; Wood et al. 2007). Att inkludera djur, vilda och domesticerade, i samhällsbyggande kan potentiellt öka det sociala kapitalet; de sociala nätverken som bidrar till tillit och en mer ömsesidig relation mellan människor (Donaldson & Kymlicka, 2013; Arlow, 2015).

Det är inte hat utan snarare likgiltighet som driver dagens djurindustri (Harari, 2009). Empati uttrycks på olika sätt beroende på om den som lider är djur eller människa. Att reagera på mänskligt lidande tros komma mer från en kognitiv kapacitet att sätta sig in i dennes perspektiv medan empati för djuret kräver mer närvaro av oss och att vi tillåter oss att "använda" våra känslor, och att vi alltså inte stänger av eller "gör om" dem (Franklin Jr et al. 2013). Att träna upp vår medkänsla, även själv-medkänslan, är därför viktigt om vi vill förändra relationen till djur till att bli mer hållbar (Joy, 2014; Gullone, 2017).

Nya möjligheter

Människans historia och nutid präglas av ett stort antal val som tillsammans lett till betydande framsteg i bekämpningen av t ex fattigdom och sjukdomar. Men vårt förhållningssätt har också skapat mycket lidande, speciellt för djuren (Harari, 2009). Teknisk innovation har möjliggjort snabb och storskalig påverkan på vår omgivning. För att minska miljöförstöringen och skapa jämställdhet bör människan ta på sig en roll som en ansvarstagande, omdömesfull förvaltare av jorden (Steffen et al. 2011).

I en ny studie av Steinmann et al. (2016) jämfördes olika dieter avseende deras påverkan på klimatförändringar och hälsa. Slutsatsen är tydlig: en helvegetabilisk diet är den enda dieten som kan möta den globala efterfrågan på mat och samtidigt begränsa den globala uppvärmningen till under 2 grader. Desto mindre animalier i

en diet, desto fler räddade liv per år, lägre kostnader för samhället, samt mindre gap mellan rikare och fattigare länder i utsläpp och i resiliens. Resultaten, menar forskarna, är troligtvis en underskattning av diet-skiftets påverkan, vilket går att föreställa sig då djurens perspektiv inte inkluderats i beräkningarna. Att problematisera vår relation till djur kan även inspirera till tekniska lösningar. Företaget Modern Meadows, till exempel, har skapat ett läder av laboratorietillverkat kollagen som inte kräver några döda djur i sin process, och som är betydligt mer miljövänligt. Målet är att ersätta alltför många djurprodukter så att inte kännande och komplexa djur ska användas som råmaterial för att skapa enkla produkter.

Slutord

"Så länge det finns slakterier, kommer det finnas slagfält", är ett känt citat av Leo Tolstoj (1885/1954). Ett hållbart samhälle är beroende av kvaliteten på ekosystem, sociala system och ekonomiska system, och hur dessa är relaterade till varandra (Berkes & Folke 1998, Robert et al. 2013). Intresset för djurens hälsa och välmående i relation till ekologisk, social och ekonomisk hållbarhet växer inom olika forskningsfält, och frågan är om vi kan uppnå hållbarhet om djurens hälsa och rättigheter förbises.

Hur påverkar inkluderandet av djurens perspektiv vår förståelse av hållbarhetsbegreppet, av trygghet, säkerhet, fred och jämställdhet, och vår kapacitet att agera för hållbar utveckling? I en ny studie av Blomstedt et al.

(2018) analyserar författarna barnhälsa (SDG 3) ur ett globalt hållbarhetsperspektiv och visar hur ett antal andra SDGs i sin tur är relaterade till SDG 3, och kan fungera som en hävstång för bättre barnhälso-strategier, och att det i sin tur påverkar andra SDGs gynnansamt. De visar också på synergieffekter när man arbetar multisektoriellt och tvärvetenskapligt med SDGs.

Vi tror att ett liknande angreppssätt när det gäller analysen av djurhälsa ur ett globalt hållbarhetsperspektiv på ett motsvarande sätt kan visa hur ett antal andra SDGs är relaterade till djurens hälsa, välmående och rättigheter. Ett genomtänkt och medkännande förhållningssätt till djuren kan ge oss nya insikter om vår omvärld, men även om oss själva och de utmaningar vi står inför, samt vad vi behöver göra för att öka förutsättningarna för hållbarhet.

Referenser

- Albrecht, G. (2010). Solastalgia and the creation of new ways of living. *Nature and culture: Rebuilding lost connections*, 217-234.
- Allen, J., Weinrich, M., Hoppitt, W., & Rendell, L. (2013). Network-based diffusion analysis reveals cultural transmission of lobtailing in humpback whales. *Science*, 340(6131), 485-488.
- Berkes, F., & Folke, C. (1998). Linking social and ecological systems for resilience and sustainability. *Linking social and ecological systems: management practices and social mechanisms for building resilience*, 1(4). Cambridge University Press. Cambridge, UK.
- Blood, sweat and fear. Worker's Rights U.S. Meat and Poultry Industry (2005, 24 januari). Hämtad från <https://www.hrw.org/report/2005/01/24/blood-sweat-and-fear/workers-rights-us-meat-and-poultry-plants>
- Blomstedt, Y., Bhutta, Z. A., Dahlstrand, J., Friberg, P., Gostin, L. O., Nilsson, M., ... & Alfvén, T. (2018). Partnerships for child health: capitalising on links between the sustainable development goals. *BMJ*, 360, k125.
- “Brundtlandkommissionen” World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press. Tillgänglig: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
- De Backer, C. J., & Hudders, L. (2015). Meat morals: relationship between meat consumption consumer attitudes towards human and animal welfare and moral behavior. *Meat science*, 99, 68-74.
- Donaldson, S., & Kymlicka, W. (2013). *Zoopolis*. Oxford University Press. Oxford, UK.
- Donovan, J., & Adams, C. J. (Eds.). (2007). *The feminist care tradition in animal ethics: A reader*. Columbia University Press.
- Dowsett, E., Semmler, C., Bray, H., Ankeny, R. A., & Chur-Hansen, A. (2018). Neutralising the meat paradox: Cognitive dissonance, gender, and eating animals. *Appetite*, 123:280-288.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. California: Stanford University Press.
- Fiddes, N. (1989). Meat: a natural symbol. Thesis in Sociology, University of Edinburgh, UK. <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/7171>
- Filippi, M., Riccitelli, G., Falini, A., Di Salle, F., Vuilleumier, P., Comi, G., & Rocca, M. A. (2010). The brain functional networks associated to human and animal suffering differ among omnivores, vegetarians and vegans. *PLoS One*, 5(5), e10847.
- Forgacs, A. (2013, Juni). Andras Forgacs: Leather and meat without killing animals. [Video fil]. Hämtad från: https://www.ted.com/talks/andras_forgacs_leather_and_meat_without_killing_animals?language=sv
- Franklin Jr, R. G., Nelson, A. J., Baker, M., Beene, J. E., Vescio, T. K., Lenz-Watson, A., & Adams Jr, R. B. (2013). Neural responses to perceiving suffering in humans and animals. *Social Neuroscience*, 8(3), 217-227.
- Goodall J (1994) Conservation and the future of chimpanzee and bonobo research in Africa. In: Wrangham RW, McGrew WC, de Waal

- FBM, Heltne PG (eds) Chimpanzee Cultures. Harvard University Press, Cambridge, MA, pp 397–404
- Gullone, E. (2017). Why Eating Animals is not good for us. *Journal of Animal Ethics*, 7(1), 31-62.
- Harari, Y. N., & Perkins, D. (2014). *Sapiens: A brief history of humankind*. London: Harvill Secker.
- Joy, M. (2005). Humanistic psychology and animal rights: reconsidering the boundaries of the humanistic ethic. *Journal of Humanistic Psychology*, 45(1), 106-130.
- Joy, M. (2014). Varför vi älskar hundar, äter grisar och klär oss i kor: en introduktion till karnismen: trossystemet som gör att vi kan äta vissa djur men inte andra. Karneval förlag. Stockholm, Sverige.
- Komorosky, D., & O'Neal, K. K. (2015). The development of empathy and prosocial behavior through humane education, restorative justice, and animal-assisted programs. *Contemporary Justice Review*, 18(4), 395-406.
- Kunst, J. R., & Hohle, S. M. (2016). Meat eaters by dissociation: How we present, prepare and talk about meat increases willingness to eat meat by reducing empathy and disgust. *Appetite*, 105, 758-774.
- Nationalencyklopedin, kultur. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/enkel/kultur> (hämtad 2018-01-26)
- Nibert, D. (2013). *Animal oppression and human violence: Domesecration, capitalism, and global conflict*. Columbia University Press.
- One Health Initiative. (2012). About the one health initiative. Hämtad från <http://www.onehealthinitiative.com/>
- Patterson C. (2008). *Un éternel Treblinka*. Paris: Calmann-Lévy, s 214.
- Pilgrim, S., & Pretty, J. N. (Eds.). (2010). *Nature and culture: rebuilding lost connections*. Earthscan.
- Pretty, J., Adams, B., Berkes, F., De Athayde, S. F., Dudley, N., Hunn, E., ... & Sterling, E. (2009). The intersections of biological diversity and cultural diversity: towards integration. *Conservation and Society*, 7(2), 100.
- Ricard M. (2016). *A Plea for The Animals - The Moral, Philosophical, and Evolutionary Imperative to Treat All Beings With Compassion*. Shambala Publications Inc. Boston, USA.
- Robèrt, K. H., Osika, W., & Missimer, M. (2013). Att planera för social hållbarhet på ett systematiskt sätt. *Socialmedicinsk tidskrift*, 90(2), 274-281.
- Sommer, V., & Parish, A. R. (2010). Living Differences. In *Homo Novus—A Human Without Illusions* (pp. 19-33). Springer Berlin Heidelberg.
- Steffen, W., Persson, Å., Deutsch, L., Zalasiewicz, J., Williams, M., Richardson, K., ... & Molina, M. (2011). The Anthropocene: From global change to planetary stewardship. *AMBIO: A Journal of the Human Environment*, 40(7), 739-761.
- Stoll-Kleemann, S., & Schmidt, U. J. (2017). Reducing meat consumption in developed and transition countries to counter climate change and biodiversity loss: a review of influence factors. *Regional Environmental Change*, 17(5), 1261-1277.
- Springmann, M., Godfray, H. C. J., Rayner, M., & Scarborough, P. (2016). Analysis and valuation of the health and climate change cobenefits of dietary change. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(15), 4146-4151.
- Tolstoy, L. (1885/1954). *A confession, The gospel in brief, and, What I believe* (Vol. 229). Oxford University Press, Oxford, UK.
- United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations – Sustainable Development knowledge platform. <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- van den Bosch, M., Bird W. (2018). *The role of nature in improving the health of a population*. Oxford Textbook of Nature and Public Health. Oxford University Press, Oxford, UK.
- Whiten, A. (2005). The second inheritance system of chimpanzees and humans. *Nature*, 437(7055), 52-55.